

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه آزاد اسلامی

واحد تهران مرکزی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی، گروه تاریخ

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد (M.A)

گرایش: تاریخ ایران دوره اسلامی

عنوان :

تاریخ نگاری قاجار (۱۳۱۳-۱۳۲۶)

استاد راهنما

دکتر محمدباقر آرام

استاد مشاور

دکتر فیاض زاهد

پژوهشگر

اکرم جانی

زمستان ۱۳۸۸

بسمه تعالی

تعهد نامه اصالت پایان نامه کارشناسی ارشد

اینجانب اکرم جانی دانشجوی کارشناسی ارشد رشته تاریخ - تاریخ ایران دوره اسلامی با شماره دانشجویی ۸۶۰۰۱۱۰۱۹ اعلام می نمایم که کلیه مطالب مندرج در این پایان نامه با عنوان بررسی تاریخ نگاری فاجار (۱۳۱۳-۱۳۲۶ ه.ق) حاصل کار پژوهشی خود بوده و چنانچه دستاوردهای پژوهشی دیگران را مورد استفاده قرار داده باشم ، طبق ضوابط و رویه های جاری ، آنرا ارجاع داده و در فهرست منابع و مأخذ ذکر نموده ام. علاوه بر آن تأکید می نماید که این پایان نامه قبلاً برای احراز هیچ مدرک هم سطح ، پایین تر یا بالاتر ارائه نشده و چنانچه در هر زمان خلاف آن ثابت شود ، بدینوسیله متعهد می شوم ، در صورت ابطال مدرک تحصیلی ام توسط دانشگاه، بدون کوچکترین اعتراض آنرا بپذیرم .

تاریخ و امضاء

بسمه تعالی

در تاریخ ۱۳۸۸/۱۲/۱۷

دانشجوی کارشناسی ارشد خانم اکرم جانی از پایان نامه خود
دفاع نموده و با نمره ۵، ۱۹ بصروف نوزده و نیم و
با درجه عالی مورد تصویب قرار گرفت.

امضاء استاد راهنما

تقدیم به :

پدرم که نخستین و برترین آموزگارم
بود و دعایش پشتوانه‌ی راهم

و

مادر بزرگوارم که در زندگی همواره
مشوقم بوده و هست و به دوستانی که
نیک اندیشی را به من آموختند.

تقدیر و سپاس

بی شک انجام کار پژوهشی بدون هم فکری و مساعدت دیگران طاقت فرساست بنابراین به جاست از همه ی عزیزانی که در نوشتن این پایان نامه مرا رهن منت خود ساخته اند و برگردنم دینی دارند سپاسگزاری نمایم.

از استاد خردمند و فرزانه جناب آقای دکتر محمدباقر آرام، که با صبر و حوصله و با تجربه و احاطه که در مسائل تاریخ نگاری دارند راهنمایی این رساله را پذیرفتند و از رهنمودهای ایشان بهره فراوان بردم و از ایشان دقت، نکته سنجی و شکیبایی آموختم، بی نهایت سپاسگزارم، همچنین از جناب آقای دکتر فیاض زاهد (و استاد مشاور و مدیر گروه) که با توصیه های مدبرانه و خردمندانه شان نهایت همکاری را در انجام این کار تحقیقی به عمل آوردند لذا بر خود واجب می دانم نسبت به زحماتی که در طول این دوره تحصیلی به ویژه ایام اخیر به حضرتعالی داده ام تقدیر و تشکر نموده و سعادت دنیا و آخرت را برای جنابعالی و خانواده محترمتان آرزو مندم؛ از استاد بزرگوار دکتر محمدرضا قنادی که به عنوان استاد داور قبول زحمت دآوری نمودند و بانظرات عالمانه شان راه رسیدن به هدف را هموار نمودند کمال تشکر و قدردانی را می نمایم.

چکیده

هدف پژوهش: بررسی تاریخی نگاری قاجار از (۱۳۱۳-۱۳۲۶ هـ. ق) و شناخت، بررسی و نقد تاریخ نگاری عصر مشروطه است. ۲- روش نمونه گیری: با توجه به نوع موضوع پایان نامه از روش نمونه گیری استفاده نشد. ۳- روش پژوهش: در این رساله سعی شد تا شیوه های پژوهش، به سبک روش تحقیق علمی در تاریخ باشد. بنابراین از طریق فیش برداری مطالب گردآوری شده و پس از تجزیه و تحلیل مطالب با اندیشه ی منطقی و معقول مطالب کنار یکدیگر قرار گرفت و تدوین نهایی صورت پذیرفت. ۴- ابزار اندازه گیری: به دلیل وضعیت خاص موضوع نیازی به ابزار اندازه گیری نبود. ۵- طرح پژوهش: بر اساس دیدگاههای اجتماعی و فرهنگی نسبت به موضوع، ابتدا مطالب تقسیم بندی شده در فصل ها و زیر مجموعه ی فصول به تاریخ نگاری دوره های مختلف و اشکال آن پرداخته تا به قاجاریه رسیده و سپس به بررسی تاریخ نگاری مشروطه پرداخته شد. ۶- نتیجه کلی: همزمان به تغییرات شگرف در بسیاری از باورها، اعتقادات، رفتارها و تعاملات فرهنگی و اجتماعی عصر مشروطه به سبب تغییر در سبکهای ادبی این دوران شیوه و سیاق، تاریخ نگاری نیز دچار دگرگونی و تفاوت گردید. این دگرگونی مهم در شیوه نگارش، هم سبک نگارش، جهان بینی و تغییر از رویدادهای تاریخی و اجتماعی توأمان صورت پذیرفت. مشروطه به درستی نقطه تلاقی گذشته و آینده ایران است. به ضرس قاطع می توان این تقسیم بندی را شامل همه حوزه ها و دوره ها دانست. تاریخ نگاری نیز از این قاعده مستثنی نیست.

کلید واژه: تاریخ نگاری، قاجار

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۲	مقدمه
۴	بیان مسئله
۴	اهمیت تحقیق
۵	سوالات تحقیق
۵	فرضیه ها
۵	اهداف تحقیق
۶	روش تحقیق
۶	روش گردآوری اطلاعات
۶	قلمرو و محدوده ی تحقیق
۷	محدودیت ها و مشکلات تحقیق
۷	محدودیت زمانی و فقدان چارچوب
۸	پیشینه تحقیق و بررسی منابع
۸	پیشینه تحقیق
۸	بررسی منابع
۹	تاریخ بیداری ایرانیان
۱۱	تاریخ مشروطه ایران

فصل دوم بررسی اجمالی تاریخ نگاری دوره قاجاریه قبل از مشروطیت

۱۲	مبانی نظری
۱۲	تعاریف لغوی و عمومی تاریخ
۱۵	تعریف مفاهیم هستی شناختی و معرفت شناختی تاریخ
۱۵	مفهوم هستی شناختی یا تاریخ
۱۵	مفهوم معرفت شناختی تاریخ
۱۶	تاریخ نگاری
۱۹	نگاهی اجمالی به پیشینه تاریخ نگاری در ایران دروه اسلامی
۲۳	تاریخ نگاری در عصر قاجار
۲۸	اشکال تاریخ نگاری عصر قاجاریه تا مشروطیت
۲۸	تاریخ نگاری عمومی

۲۹ تاریخ نگاری محلی
۳۰ تاریخ نگاری سنتی
۳۱ منشأ آسمانی شاهي
۳۱ اعتقاد به قضا و قدر
۳۲ نگارش تاریخ یا انگیزه های غیر مردمی
۳۳ استفاده از آیات، اشعار و امثله عربی و فارسی
۳۴ تاریخ نگاری مدرن (جدید)
۳۴ عوامل پیدایی و تأثیر گذاری در تاریخ نگاری جدید
۳۴ گسترش روابط سیاسی - اقتصادی با غرب
۳۴ شکست های ایران از روسیه
۳۵ تأثیر ترجمه بر تاریخ نگاری
۳۶ ایجاد دارالفنون
۳۷ نشر جراید
۳۸ بروز حوادث مختلف سیاسی و اجتماعی
۳۹ ۱. انتقاد روشنفکران

فصل سوم بررسی ویژگی ها اهمیت و جایگاه مشروطیت در تاریخ ایران

۴۱ اهمیت مشروطیت در ایران
۴۷ تعاریف مشروطیت از نظر اندیشمندان
۴۹ ریشه های فکری مشروطیت در ایران
۴۹ زمنیه تاریخی
۶۱ مبانی فکری مشروطیت بر اساس متفکرین و دانشمندان
۶۷ نگاهی بر نقش مدارس و مطبوعات (روزنامه ها) در پیدایش مشروطیت
۶۷ مدارس

فصل چهارم تاریخ نگاری در عصر مشروطه

۷۸ نوآوری های فکری تاریخ نگاری مشروطه
۸۵ نمونه دیگر صورت شبنامه مجلس ملیه اسلامی

فصل پنجم نتیجه گیری و پیشنهادات

۱۲۱ نتیجه گیری
۱۲۳ فهرست منابع و مأخذ

Abstract

مقدمه

تاریخ نگاری در ایران در طول پیدایش خود هیچ گاه از لحاظ سبک و انگیزه مورخان از نگارش تاریخ و همچنین اهداف آن‌ها مسیریکسانی را نپیمود، بلکه در هر دوره شاهد دگرگونی‌هایی در تاریخ نگاری هستیم. یکی از دگرگونی‌های ایجاد شده در سنت تاریخ نگاری ایران تبدیل آن به تاریخ نگاری نو است.

برخی از عوامل گوناگون از جمله آگاهی به شیوه‌های نو، آثار اروپائیان و روزنامه‌ها، چاپ، روشنفکران در به وجود آمدن تاریخ نگاری نو (جدید) مؤثر بوده است.

تاریخ نگاری از شکل سنتی خود خارج شده و در تاریخ نگاری جدید دیگر شاه منشأ آسمانی نمی‌باشد، اعتقاد به قضا و قدر در تاریخ نگاری قدیم جای خود را به نقش مؤثر گروه‌های متوسط شهری و عناصر در حاشیه رخ می‌نماید.

مردم به صورت ملموس با واقعیات زندگی خود مواجه و نیاز به تحول را احساس می‌کردند در نتیجه به دلیل این رویکرد تازه روح تاریخ نگاری و تاریخ نویسی در مسیر تغییرات قرار گرفت. از این رو افکار عمومی با تحول مفهوم جامعه و تبدیل تصور رعیت به ملت تغییر رابطه‌ی جامعه و دولت به وجود می‌آید. طلیعه تاریخ نگاری دوره مشروطه با تألیف کتب جدید تاریخی سر برآورد. نگارنده با تکیه بر این مهم تلاش نمود در این اثر هر چند ناچیز و مختصر در دل فصل بندیها و قالب‌های روش مند، خوانندگان و ارباب قلم و تحقیق را با این حیطه آشنا سازد.

توصیف و توضیح هر فصل چندان ضروری نمی‌نماید، زیرا فرصت رجوع و مطالعه آنها در ادامه میسر است. آنچه در این مجال محل گفتن دارد، تلاشی صادقانه مساعی بلیغ برای درک این رهیافت‌ها بوده. هر چند بر این باورم که قطره‌ای از دریای بیکران تحولات این عصر را بدست داده‌ام.

فصل اول

کلیات

مقدمه

باب تغییرات گسترده در فکر و عقل ایرانیان پس از دوران اول حکومت قاجارها که می توان از نظر زمانی ثانیه اول سلطنت ناصرالدین شاه قاجار را برشمرد، گشوده شد.

حوادث مهم آغازین روزهای سلطنت وارثان آغامحمدخان قاجار خاصه جنگ های اول و دوم ایران و روسیه و تبعات و آثار معاهدات تأمل برانگیز گلستان و ترکمانچای گویا آهسته آهسته پیشرو بیدار باش را برای بخش های مهمی از جامعه ایران نواخت.

درتداوم آمد و شد، داد و ستد، مبادلات سیاسی، فرهنگی و اجتماعی ایرانیان با دول پیشرو نو توسعه یافته، آموزه هایی ارائه و اصولی فراگرفته شد. اعزام محصلین به خارج، ورود کالاهای جدید، آمد و شد تجار و بازرگانان، فصل نوین تعاملات سیاسی و سرازیری دولت قاجار در نحوه تعامل و ارتباط با دولت های مهم روزگار خویش - روسیه و انگلستان آهنگ جدید نوگرایی و نوزایی را خوش الحان ساخت. این تحول و فرآیند جدید هرچند در ظاهر حاصل محصولات به ظاهر نو و جدیدی بود، اما در در خود آفاقی نیز به همراه داشت.

مدنیت جدید بیش از آنکه ناشی از خواست و درک آحاد جامعه باشد، عمدتاً به شکل ویتربینی و خاصه از سوی نخبگان و برکشیدگان و امیرزادگان فهم می شد. عباس میرزا در رأس آن ها قرارداشت.

در زمان ناصرالدین شاه باب مبادلات و رفتار و آمدها افزون گشت. وی توفیق سه عزیمت به فرنگ را داشت. او در این سفرها چه از سر اضطرار و چه از باب تفنن دروازه های کشور را به سوی رهیافت ها و سوغات های جدید بازکرد. سال های انتهائی سلطنت او برای ایرانیان هم مغتنم بود و هم فرصت سوز.

مغتنم از آن جهت که ایرانیان با بسیاری از دست آوردهای ممالک پیشرفته آشنا شدند، فرصت سوز از آن جهت که ایرانیان در معرض تاراج رجال، دولت ها و کمپانی های فرهنگی قرار گرفتند. ترور ناصرالدین شاه و دوره ی ده ساله و اندی حکومت مظفری بستر ساز انقلاب مشروطه شد. انقلابی که خود مولد و محصول تغییرات سیاسی، فرهنگی و اجتماعی بود. میوه بود، نه درخت. در بستر بود نه بستر ساز. وارث بود نه میراث دار.

در میانه این همه تغییر، پیدایش طبقه جدید منورالفکر، در کنار روزنامه نگاران، روحانیون بیدار دل، اشراف خواستار نوگرایی و مدرنیزاسیون رشد و تحول ادبی، فرهنگی را نیز سبب شد. در این میانه تاریخ نگاری نیز مصون از این همه تغییرات نبود. نهضت ادبی و نوگرایی کلاسیک در تاریخ نگاری در کنار سماور، قند، چای، عکس، سینما، تئاتر، روزنامه ... و دیگر ره آوردهای جدید مغرب زمین به ایران راه باز کرده بود. حال که پویایی آهنگ خوش الحان هنر معضلی ب ود، تاریخ نگاری نیز از این قاعده مستثنی نبود. خاطره نویسی، سفرنامه نویسی،

ترجمه و تألیف تاریخ های عمومی و محلی در آستانه تحولی عمیق قرار گرفتند. مکاتب تاریخ نگاری این دوره با توجه به شکل، فرم و محتوا مسیری شتابان طی نمودند. تاریخ نگاری سنتی جا به تاریخ نگاری تحلیلی و نوین داد، سنت تاریخ نگاری قاجار که تداوم سنت های ادبی و تاریخی ایران پیش از قاجار بود، تنها در نتیجه انقلاب مشروطه و فضای فرهنگی و اجتماعی آن دوران به خود شکلی جدیدتر دید.

بیان مسئله

انقلاب مشروطه مهمترین تحول در نوع خود در تاریخ ایران محسوب می شود. این انقلاب در سال ۱۲۸۵ ش / ۱۳۲۴ ق / ۱۹۰۶ م به وقوع پیوست. در طی یک قرن تحقیقات و پژوهش هایی با رویکرد ها و رهیافت ها مختلف درباره این تحول سیاسی، اجتماعی، فرهنگی ... صورت گرفته است. ابعاد پیدا و نهان آن پدیده در مراحل و علل و زمینه ها، روند و فرآیند، پیامد و نتایج، سوژه های تحقیقی برای تاریخ نگاران بوده است. توجه و نفوذ تقریباً مسالمت آمیز غرب در ایران دوره قاجاریه و ارتباط بیشتر ایران با اروپا سبب دگرگونی در زمینه های مختلف از جمله سیاسی، فرهنگی و اجتماعی ... شد. تاریخ نگاری یکی از مهمترین حوزه های فرهنگی است که از وقوع انقلاب مشروطه و فراهم آمدن زمینه های آن متأثر گردید و آن را از تاریخ نگاری ادوار قبل متمایز ساخت. بررسی ابعاد و جهات اصلی تاریخ نگاری مشروطه و روشن ساخت ویژگی های اصلی آن، محور و مسئله اصلی پژوهش حاضر است.

اهمیت تحقیق

انقلاب مشروطه در تمام حوزه های فکری و عملی جامعه ایران تأثیرات عمیقی بر جای گذاشت. تاریخ نگاری نیز از این قاعده مستثنی نیست. این تاریخ نگاری در بردارنده روش نگارش، جهان بینی نویسندگان، تغییرات ساختاری روح حاکم بر تاریخ نگاری و تفاوت هایی با دوره پیش از خود دارد. از آنجا که عمده تحولات این دوره ی به دست کتب تاریخی به نسل های بعدی انتقال می یابد، از این رو رهیافت های فکری و درک بهتر این منابع اهمیت فراوانی دارد. تحلیل ساختار و کارکرد منابع اصلی دوران مشروطه ما را به اهداف پنهان و نهان، نوع توجه آنان به حوادث و نوع تحلیل و تفسیر آنها از پدیده های تاریخی آشنا خواهد ساخت.

سوالات تحقیق

۱. سنت های عمومی حاکم بر تاریخ نگاری عصر قاجاریه تا انقلاب مشروطه بر چه اصولی استوار بود؟
۲. مشروطه چه تأثیری بر فهم و نگرش بر تاریخ پدید آورد؟
۳. کدام ویژگی و خصایص تاریخ نگاری عصر مشروطه را از تاریخ نگاری دوره قبل از خود متمایز می سازد؟
۴. ایدئولوژی گرایی و تأثیر آن بر تاریخ نگاری عصر مشروطه چگونه قابل تحلیل است؟

فرضیه ها

۱. سنت های تاریخ نگاری عصر قاجار تا پیش از مشروطه تداوم تاریخ نگاری سنتی ایران دوره اسلامی بود.
۲. در انقلاب مشروطیت "تاریخ" از واقع گرایی و واقع نگری بیشتری برخوردار شد و از خصایص علمی بیشتری برخوردار شد.
۳. سیاسی تر شدن، صراحت کلام، جامعه نگری، واژگان جدید، ساده نویسی، دوری از فردگرایی، توجه به نقش مردم در تحولات تاریخی از ویژگی های تاریخ نگاری مشروطیت محسوب می شود.
۴. برخی از منابع عصر مشروطه تحت تأثیر ایدئولوژی نگارندگان، سمت و سوی ایدئولوژیک و طرفدارانه یافته اند.

اهداف تحقیق

۱. بررسی اجمالی تاریخ نگاری دوره قاجاریه قبل از مشروطیت.
۲. بررسی ویژگی ها، اهمیت و جایگاه مشروطیت در تاریخ ایران.
۳. نقش و تأثیرات روشنفکران، مدارس، مطبوعات در پیدایش تاریخ نگاری مشروطیت.
۴. بررسی فلسفه تاریخ از دید مورخان عصر مشروطه.
۵. بررسی اصطلاحات، کلمات و مفاهیم جدید در تاریخ نگاری عصر مشروطه.

روش تحقیق

روش تحقیق در پژوهش حاضر بر روش توصیفی و تحلیلی استوار است. مراد از روش توصیفی شرح و بررسی مباحث مورد نظر در اهداف و سوالات تحقیق است به گونه ای که جهات مختلف مباحث مورد نظر را روشن نماید و منظور از روش تحلیلی بررسی علل و مبانی تحولات فکری مورد نظر و بررسی نقش آنها در شکل تاریخ نگاری دوره مورد نظر پژوهش است.

روش گردآوری اطلاعات

روش گردآوری اطلاعات بر مبنای تحقیقات تاریخی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای انجام گرفته است بدین ترتیب که پس از شناسایی و طبقه‌بندی اصلی و تحقیقات جدید فیش برداری کاملی از مطالب قابل استفاده صورت گرفت و سپس بر اساس عناوین فصول طبقه‌بندی گردید و اطلاعات حاصله در مراحل تألیف مورد استفاده قرار گرفت.

قلمرو و محدوده ی تحقیق

به دلیل ارتباط موضوع با دوران قبل از خود، قلمرو آن با نگاهی گذرا به انجام اصطلاحات و زمینه‌سازی‌های انقلاب مشروطه در دوران عباس میرزا آغاز شد و به تحولات فرهنگی، اجتماعی و سیاسی که منجر به پیدایش مبانی فکری انقلاب مشروطه گردید بذل توجه گردید و تا مرحله پیدایش انقلاب مشروطه و پدید آمدن منابع اصلی تاریخ‌نگاری مشروطیت ادامه یافت.

محدودیت ها و مشکلات تحقیق

محدودیت زمانی و فقدان چارچوب

نظری و کمبود تحقیقات در زمینه تاریخ نگاری قاجار به ویژه تاریخ نگاری دوره مشروطه که کتابی مستقل، علمی، عمیق و همه جانبه وجود ندارد. مطالب و مقالاتی هم که نوشته شده است بیشتر به صورت پراکنده می باشد و به صورت عمیق به تاریخ نگاری این دوره نپرداخته است. همانطور محدودیت زمانی که مانند اکثر پژوهش ها در انجام پژوهش حاضر نیز خود را نشان داد خصوصا با پیشرفت کار تحقیق و روشن شدن عمق مباحث، ارتقای سطح مطالعات زمان بیشتری را می طلبد که امیداست در مراحل بعدی فرصت پرداختن به آنها فراهم آید.

پیشینه تحقیق و بررسی منابع

الف - پیشینه تحقیق

با وجود تألیفات و تحقیقات فراوان درباره مشروطیت ایران از ابعاد و جهات مختلف تاکنون موضوع تاریخ نگاری این دوره به طور مستقل و اساسی مورد توجه قرار نگرفته و تنها آنچه بیش از همه با موضوع و مسئله تحقیق حاضر قرابت دارد در چند اثر و مقاله ابعادی از آن مورد توجه قرار گرفته است.

۱. سهراب یزدانی در کتاب «کسروی و تاریخ مشروطه ایران» جست و جویی کرده است در مجموعه دو جلدی کتاب تاریخ مشروطه ایران و تاریخ هیجده ساله آذربایجان، نوشته احمد کسروی، بخش اول به زندگی کسروی در دوره انقلاب می پردازد و تأثیر حوادث آن دوره بر شکل گیری اندیشه او را بررسی می کند و ارزیابی کوتاهی از شیوه تاریخ نویسی وی به دست می دهد و چگونگی نگارش تاریخ مشروطیت را تشریح می کند. بخش دوم به بررسی و تحلیل کتاب های تاریخ مشروطه ایران و تاریخ هیجده ساله آذربایجان اختصاص دارد. بخش سوم برآوردی کلی از این دو کتاب است و مقام کتاب و نویسنده در تاریخ نگاری معاصر ایران می باشد.

۲. کتابی دیگر با عنوان تاریخ نگاری در ایران، که ترجمه و تألیف یعقوب آژد می باشد که تاریخ نگاری های دوره های مختلف پرداخته است همچنین به تاریخ نگاری دوره مشروطیت به طور اجمالی پرداخته است. او بر این باور است یگانه تاریخ معتبر در دوران مشروطیت توسط ناظم الاسلام کرمانی نوشته شده است و احمد کسروی، تاریخ نگاری فارسی را در عصر جدید شکل داده است و به بررسی آثار نویسندگان دوره مشروطه به طور اجمالی پرداخته است.

۳. عبدالحسین نوایی در سال (۱۳۷۹) طی مقاله ای «اهمیت تاریخ نگاری در دوره قاجاریه» مورد بررسی قرار داده است. نکته بسیار مهمی که از نظر عبدالحسین نوایی باید مورد توجه قرار گرفته این است که در تاریخ نگاری ایران در هر دوره فقدان مورخ به معنای واقعی کلمه کاملا احساس می شود و با توجه به حضور حکومت استبدادی، آنان که درباره تاریخ قلم می زدند، آزاد نبودند که هر آنچه را می بینند به رشته تحریر درآورند. ایشان رسمی را که از دوره

قاجاریه در دبیات فارسی عمومیت یافت، خاطره نویسی، ثبت احوال و نگارش رسالات تاریخی و انتقادی ذکر می‌کند. (نوابی، ۱۳۷۹، ۲)

۴. منصور صفت گل، مقاله ای تحت عنوان «تاریخ نویسی ایران از دار الفنون تا برافتادن فرمانروایی قاجاران» نوشته اند که در آن ضمن بررسی اولین نهادهای آموزشی پیش از دار الفنون (مکتب خانه ها) و پس از تأسیس دار الفنون و رواج دانش های نظامی و تجربی و فنی مطالبی ذکر کرده اند. (صفت گل، ۱۳۷۹، ص ۱، ۲۸)

ب - بررسی منابع

یادداشت ها، خاطرات روزانه ... بخشی مهمی از منابع و مدارک تاریخ سیاسی، اجتماعی و فرهنگی است که مطالعه و نقد و بررسی آن روشنگر بسیاری از حقایق تاریخی ما است به خصوص که این افراد به عنوان شاهدان عینی آن برهه از زمان به نگارش حوادث تاریخی پرداخته اند. بنابراین نوشته های آنان به عنوان منابع دست اول از ارزش تاریخی خاصی برخوردار است. حال به معرفی اجمالی برخی از منابع اصلی می پردازیم.

حیات یحیی

نوشته یحیی دولت آبادی از رجال عهد قاجار است که در انجمن معارف نیز عضویت داشت. او در این کتاب علاوه بر شرح زندگی خود به وقایع واسط دوره ناصری تا کودتای ۱۲۹۹ ه ش پرداخته است. حیات یحیی اولین بار در سال ۱۳۳۶ ه ش در چهار جلد به چاپ رسید. این کتاب یکی از منبع معتبر و اصلی در تاریخ معاصر ایران است که دولت آبادی در آن سعی کرده تا وقایع را بی طرفانه نقد و بررسی نماید. جلد اول کتاب با تولد یحیی دولت آبادی در سال ۱۲۷۹ ه ق آغاز شده و سپس شرح بسیار کاملی از معارف و مدارس جدید در عصر مظفري دارد که در هیچ کتاب دیگری اینگونه یافت نمی شود. در جلد دوم به شرح وقایع انقلاب مشروطه تا سال ۱۳۲۶ ه ق پرداخته و در جلد های سوم و چهارم اوضاع فتح تهران و حوادث بعد از آن تا کودتای ۱۲۹۹ ق ش و برسر کار آمدن رضاخان را بیان کرده است.

تاریخ بیداری ایرانیان

مؤلف کتاب ناظم الاسلام کرمانی از روحانیون تجددخواه بود و در بین کتاب هایی که درباره تاریخ مشروطیت ایران نوشته شده از امتیازات ویژه ای برخوردار است. مهمترین امتیاز کتاب، اخبار و اطلاعات دست اولی است که از مذاکرات و گفتگوهای سیاسی رهبران مشروطه تهران به وژه سید محمد طباطبایی به دست می دهد. این امتیاز، محصول ارتباط بسیار نزدیک چند ساله ناظم الاسلام و طباطبایی می باشد. در این کتاب مطالب مربوطه به آغاز مشروطیت ایران بی پرده بیان شده و نویسنده کمال کوشش را به کار رده که در نقل حوادث از جاده حقیقت منحرف نشود و این از امتیازات کتاب است. تاریخ بیداری ایرانیان کتابی است (بنا به معرفی مؤلف) مشتمل بر ۱۰ جلد که مجموع آن در دو جلد به چاپ رسیده است.

تاریخ مشروطه ایران

تألیف احمد کسروی و از منابع بسیار مهم دوران مشروطه محسوب می شود. کسروی از مشروطه خواهان تبریز بود که خود در جریان بسیاری از وقایع حضور داشت. وی تاریخ خود را با ذکر مقدمات فکری، اجتماعی و سیاسی انقلاب مشروطه آغاز کرده و به شرح وقایع پرداخته و تا استبداد صغیر را بیان کرده است.

فصل دوم
بررسی اجمالی تاریخ نگاری دوره قاجاریه
قبل از مشروطیت

مبانی نظری

تعاریف لغوی و عمومی تاریخ

تاریخ در مفهوم لغوی مترادف وقت و زمان است و یا زمان وقوع حادثه از آن مراد می‌گردد. وقتی لغت تاریخ بر زمان گذشته حمل می‌گردد در برخی تعاریف به جای «علم تاریخ» یا «معرفت تاریخی» به کار می‌رود. (آرام، ۱۳۸۶، ۵۲) و بعضی گفته‌اند، روزی معلوم است که نسبت دهند بدان روز زمانی را که عقب آن آید. و بعضی گفته‌اند، تعریف وقت است و اسناد و به حدوث امری شایع هم چون ظهور ملتی یا ابتدای دولتی یا وقوع حادثه‌ای بزرگ، مثل طوفان، و یا زلزله عظیم و مانند آن ... (آئینه‌وند، ۱۳۷۷، ۲۴۰) همانطور که گفته شد تاریخ از نظر لغوی به معنای آگاهی از وقت است. اگر کسی بگوید: ارخت و یا ورخته‌الکتاب، مقصودش آن است که زمان نگارش نوشته (سند) را روشن کردم. (روزنتال، ۱۳۶۸، ۸۱) جوهری آورده است که، تاریخ تعریف (شناساندن) وقت است. تاریخ نیز به همین معناست، می‌گویند: ارخت یا ورخت و گویند واژه تاریخ از ارخ به فتح یا کسر همزه، به معنای گوساله وحشی، مشتق شده است زیرا چون نوزاد (حیوان) چیزی تازه است. (جوهری، ۱۳، ۱۲۸) این نکته موید ریشه عربی داشتن این کلمه است. هستند دیگرانی که معتقدند واژه عربی ناب نیست، بلکه واژه است معرب و برگرفته از ماه و روز که معادل عربی آنها به ترتیب قمر و یوم و لیل و نهار روی هم رفته همان شب و روز یا شبانه روز فارسی است. (روزنتال، ۱۳۶۸، ۸۲) تاریخ به معنای مرزبندی زمان است. این کلمه از ماده «ارخ، ئورخ» که در زبان‌های سامی باستان مانند اکدی، بابلی و آشوری به معنای ماه است گرفته شده است. پاره‌ای از پژوهشگران غربی بر این باورند که نخستین کس که واژه تاریخ^۱ را به کار برده است. هردوت یونانی (قرن پنجم پیش از میلاد) است. (آئینه‌وند، ۱۳۷۷، ۳۷) در اصل لفظ تاریخ اختلاف نظر پدید آمده است. گروهی آن را عربی و معنای آن را نهایت و آخر همه چیز دانسته‌اند. گفته می‌شود: «فلان تاریخ قومه» فلانی تاریخ قوم خود است، یعنی هنگامی که شرافت قوم با اعمال آن فرد به کمال و بالاترین مرتبه خود برسد. (آئینه‌وند، ۱۳۷۷، ۳۲) شیخ «علا الدین شاطر» در زیجش از بعضی لغویان، تاریخ را به معنی «تأخیر» ذکر کرده است عده‌ای دیگر آن را فارسی و اصل آن را «ماه روز» می‌دانند که به مورخ تعریف شده، اسم آن را تاریخ نهاده‌اند. (آئینه‌وند، ۱۳۷۷، ۴۸) در کتاب «المختصر فی علم تاریخ» تألیف محی‌الدین کافجی آمده است تاریخ در لغت، تعریف وقت است. این لفظ معرب واژه «ماه روز» گرفته شده است. ماه روز را به مورخ تعریف کرده و تاریخ را

¹ History